

MÉRCZ ANDRÁS

Szír kereszténység és a Biblia

Talán nem túlzás kijelenteni, hogy a Biblia az irodalomtörténet egyik legnagyobb hatású műve. Se szeri, se száma a Biblia által ihletett irodalmi alkotásoknak, és egy élet is kevés lenne, ha össze akarnánk gyűjteni a világirodalom összes bibliai utalását. Abban, hogy számtalan szerzőt inspirált, nyilvánvalóan szerepet játszik a kora – hiszen 2000 éve ott van az írók és költők asztalán – és az is, hogy a Föld legelterjedtebb vallásának a szent könyve. További fontos szempont, amely az előbbi két sajátosságával szorosan összefügg, hogy a Biblia messze a legtöbbet fordított mű is.¹ A könyvek könyvének lefordítása nemzeti nyelvre minden nép életében kultúrtörténeti mérföldkő, amelynek jelentősége évszázadok múltán sem halványul el. Elég csak arra gondolni, hogy Vizsoly mind a mai napig az iskolai osztálykirándulások kedvelt úticélja, Károli Gáspár nevét pedig számtalan utca és tér, valamint egy egyetem is viseli hazánkban.

De vajon milyen utat járt be a Biblia és fordítása azon a földön, amelyen először hívták a keresztényeket keresztényeknek? Azon a földön, amely a Máté- és Lukács-evangélium szerzőinek a szülőhelye, valamint számos egyéb ókeresztény írásnak és apokrifnek is a szülőföldje? Hogyan alakult a Biblia sorsa azon a nyelven, amely Jézus anyanyelve? Hogyan hatott a térség bibliafordításaira az iszlám megjelenése? Jelen tanulmány a szír Biblia kultúrtörténetét vizsgálja négy fontos mérföldkőre fókuszálva. Bemutatja az első szír Újszövetség-fordítást és a legelterjedtebb szír bibliafordítást, ismerteti az arab hódítás fordításokra gyakorolt hatását, és áttekintést ad a legfontosabb kiadásokról.

Szíria és a szírek

Mielőtt a címben megjelölt témára rátérnénk, fontos tisztázni a szír nyelv, a szír kultúra, Szíria és a szírek kapcsolatát. Erre azért is szükség van, mert magyarul a 'szír' szónak két egymástól elkülönülő jelentése is van. A köznap nyelvben szírnek, szíreknek hívjuk egyrészt Szíria lakóit – legyenek azok akár kurdok, drúzok vagy örmények – és az ott beszélt (arab) nyelvet. A szíriai arab nyelvjárás tulajdonképpen csak beszélt nyelv. Ugyan fel-feltűnik reklámszövegekben, a fiatalok használják sms-eikben, és megjelenik irodalmi művekben is – egyes írók szívesen használják műveik párbeszédes részeiben ezzel szinte életre keltve a dialógust, illetve hazafias költők is ezen a nyelven verselnek kifejezve hazaszeretetüket –, írásbelisége mégis gyakorlatilag elhanyagolható, ezért bibliafordítás sem született ezen a

¹ Egy Bibliát népszerűsítő szervezet adatai szerint 683 nyelvre fordították le a teljes Bibliát és további 1534 nyelven olvasható az Újszövetség. Ezen felül 1133 nyelven léteznek töredékes fordítások, összesen tehát 3350 nyelven érhetőek el bibliai szövegrészek (vö. <http://www.wycliffe.net/statistics> - letöltés: 2019.02.22.). Ez még mindig csak a fele a Föld körülbelül 7000 ismert nyelvének, viszont tízszere a dobogó második és harmadik helyén álló *Pinocchio* és *A kis herceg* fordításainak, amelyeket 300 nyelvre fordítottak le.

nyelven. Másrészt szírnek hívjuk az arámi-szír nyelvet, kultúrát és embereket is, akikről szó lesz ebben a cikkben.²

A szír nyelv Jézus anyanyelvének, az aráminak az egyik dialektusa, amely az ókori Közel-Kelet közvetítő nyelve, *lingua franca*ja volt. Az I–II. században az arámi nyelv Edessza (mai Şanlıurfa, Délkelet-Törökország) környéki dialektusára saját írástípust fejlesztettek ki, gyakorlatilag innentől beszélhetünk szír nyelvről. A szír kultúrának hatalmas irodalma van, egész könyvtárakat lehetne megtölteni a szír nyelvű művekkel. A biblikus tanulmányok, a patrisztika és a liturgia területén nélkülözhetetlenek a szír munkák, történeti műveik pedig a Közel-Kelet történelme iránt érdeklődők számára elengedhetetlen források.³ Szépirodalmi alkotásaik kevésbé ismertek, leghíresebb költőjük a IV. században élt Szent Efrém.⁴ A szírek a kultúra közvetítésében is kiemelkedő szerepet játszottak. Köztudott, hogy a görög filozófia egy jelentős része, elsősorban az arisztotelészi hagyomány, az arabok közvetítésével érkezett a középkori latin Európába. Azt viszont már kevesen tudják, hogy az arabok a szír szerzőknek köszönhetően jutottak e fontos ismeretek birtokába, ugyanis a szírek – sokszor saját anyanyelvük közbeiktatásával – fordították arabra a görög filozófia nagyjait. A szír kultúra aranykora a IV–VI. században volt, ekkor születtek a legjelentősebb bibliafordítások is, a XI–XIII. század pedig a szír reneszánsz korszaka.⁵ A szír nyelv bölcsője a történelmi Szíria, amely a modern Szíriát, Libanont, valamint Irak északi és Törökország délkeleti területeit foglalja magába. A nevét is innen kapta, tehát ez a közös földrajzi vonatkozás az alapja a magyar 'szír' szó kettős jelentésének. A szír-arámi kultúra missziós mozgalmak révén már a középkorban eljutott Iránba, Kínába és Indiába is.⁶ A XX. századi események még tovább gyorsították az elvándorlást, ezért ma már a világ minden pontján találhatók kisebb-nagyobb szír diaszpórák Ausztráliától Európán át az Egyesült Államokig. Látható tehát, hogy ezek a szírek, az arámi-szír kultúra örökösei nem csak Szíriában élnek. Sőt, többen vannak Szíria határain kívül, mint belül. Számuk világszerte több millióra tehető. Vallásukat tekintve kivétel nélkül keresztények, és valamelyik szír liturgiájú egyház (a legjelentősebbek: az Asszír Keleti Egyház, a Szír Ortodox Egyház, a Maronita Egyház, a Káld Katolikus Egyház és a Szír Katolikus Egyház) tagjai. Az ő bibliafordításaikról lesz szó a továbbiakban.

² Vannak olyan nyelvek, amelyek két külön szóval jelölik ezt a két eltérő jelentéstartalmat. Angolul a 'szíriai' 'Syrian' az 'arámi szír' pedig 'Syriac'. Franciául ugyanez 'Syrien' és 'Syriaque'.

³ A szír kultúra jelentőségének rövid összefoglalását lásd: Sebastian P. Brock, *An introduction to Syriac Studies*, In Horizons in Semitic Studies: articles for the Student, szerk. John H. Eaton, University of Birmingham, 1980, 1–33.

⁴ A szír irodalom két referenciaműve: Anton Baumstark, *Geschichte der syrischen Literatur, mit Ausschluss der christlich-palästinensischen Texte*, A. Marcus und E. Webers, Bonn, 1922; Robert Macuch: *Geschichte der spät- und neusyrischen Literatur*, W. de Gruyter, Berlin, 1976.

⁵ Ez utóbbiról lásd: Herman Teule, *The Syriac Renaissance*, In *The Syriac Renaissance*, szerk. Herman Teule, Carmen Fotesco Tauwinkl, Bas ter Haar Romeny, Jan van Ginkel, Peeters, Leuven – Paris-Walpole MA, 2010, 1–30.

⁶ Az indiai Kerala államban mind a mai napig több mint 6 millió keresztény él. Ők az ún. Tamás-keresztények, akik döntő többsége szír rítusú egyházhoz tartozik.

A legkorábbi szír Újszövetség-fordítás: Tatianosz Diatesszaronja

Ugyan a közvélekedés gyakran Luther nevéhez köti a nemzeti nyelvű bibliafordítás 'feltalálását', valójában a reformáció előtt is számos fordítás (pl.: angol, német, francia) létezett, de fennmaradtak magyar és cseh nyelvű töredékek is ebből az időszakból. Nem is beszélve a keleti (szír, kopt, örmény, grúz, etióp és arab) bibliafordításokról, amelyek már a II. századtól kezdve napvilágot láttak.⁷ A híres biblikus tudós, Eberhard Nestle ezek közül is kiemelte a szír fordításokat, hangsúlyozva, hogy a szír nyelvű közösség tette a legtöbbet a korai egyházban a bibliafordítások terén, és nagy hatással volt a többi keleti bibliafordításra.⁸ Elterjedtségüket jól mutatja, hogy a Közel-Keletet messze elhagyva eljutottak az indiai szubkontinensre és Kínába is.⁹

A szír fordítások jelentőségét ősiségük adja. Az Ószövetség első szír fordításai az első század végére datálhatók, és az Újszövetség egyik legkorábbi fordítása is egy szír fordítás: Tatianosz Diatesszaronja. Tatianosz 'az asszírok földjén' született, majd Rómába ment tanulni, ahol keresztény hitre tért.¹⁰ Idővel heterodox tanokat kezdett vallani, és egy aszketikus szekta, az *enkratiták* követője lett. Valószínűleg szülőföldjére való visszatérésekor, 160–170 környékén született meg a Diatesszaron, amely nem pusztán fordítás, hanem egy evangéliumharmónia. A cím a görög 'διὰ τεσσάρων' (dia tessarōn) kifejezésből ered, ami azt jelenti: 'a négyből' illetve 'a négy által'. A szírek 'kevert' vagy 'vegyített' evangéliumnak (Evangelion da-Mhallette) hívják. Az elnevezés arra utal, hogy Tatianosz az általa elérhető négy – vagy egyes kutatók szerint öt – evangéliumot egy műbe gyúrta össze, és egy egységes jézusi életművet alkotott. A párhuzamosságok felszámolásával egyes evangéliumi szakaszok kimaradtak a Diatesszaronból, belekerültek ugyanakkor olyan elemek, amelyek a kanonikus bibliai szövegtől eltérnek. Tatianosz aszkéta életfelfogásába nem illett bele például, hogy Keresztelő Szent János nem teljesen vegetáriánus kosztot élt, hanem sáskát és vadmézet evett (Mt 4,4 és Mk 1,6), ezért fordításában a sáska szót egyszerűen hegyi tejre cserélte. Ezzel – amellett, hogy helyreállította a Keresztelő Szent Jánosról kialakult önmegtartóztató képet – egy szersmind utalt az ígért földjére, a tejjel és mézzel folyó Kánaánra (MTörv 6,3).¹¹

Felvetődhet a kérdés, milyen megfontolásból vonta össze Tatianosz a különböző evangéliumokat, és miért nem a szövegek egységét megtartva végezte a fordítást. Ez a kérdés egy-

⁷ Ezekről részletesen lásd: Bruce M. Metzger, *The Early Versions of the New Testament: Their Origin, Transmission, and Limitations*, Clarendon Press, Oxford, 1977; Kurt Aland (szerk.), *Die alten Übersetzungen des Neuen Testaments, die Kirchenväterzitate und Lektionare. Der gegenwärtige Stand ihrer Erforschung und ihre Bedeutung für die griechische Textgeschichte*, W. de Gruyter, Berlin – New York, 1972.

⁸ Eberhard Nestle, *Syriac Versions*, In *A Dictionary of the Bible Dealing with its Language, Literature and Contents Including the Biblical Theology*, szerk. James Hastings, Vol. IV, T. & T. Clark, Edinburgh, 1902, 645.

⁹ A szír kultúra kínai jelenlétének leghíresebb példája a 781-ben emelt Xian Fu-i sztéle. Az ezen található szír–kínai felirat említést tesz 27 szent szövegről is, amely feltehetőleg az Újszövetség 27 könyvére való utalás. Vö. Max Deeg, *Die Strahlende Lehre. Die Stele von Xi'an*, LIT Verlag, Wien, 2018, 63 és 95.

¹⁰ Életrajzát lásd: William L. Petersen, *Tatian's Diatessaron. Its Creation, Dissemination, Significance & History in Scholarship*, E. J. Brill, Leiden–New York–Köln, 1994, 67–72.

¹¹ Sebastian Brock, *The Bible in the Syriac Tradition*, St. Ephrem Ecumenical Research Institute, Kerala (India), 1988, 25.

részt jogos, másrészt viszont anakronisztikus. Tatianosz korában ugyanis még nem létezett az Újszövetség abban a formában, ahogy azt ma ismerjük. A keresztény kánon formálódásának kezdete a III. század elejére tehető, a 27 könyvből álló gyűjtemény csak a IV. századra állt össze, és még utána is hosszú idő telt el, míg elterjedt.¹² A II. században még kontrollálatlanul terjedtek a később hitelesnek elfogadott iratok az apokrifnak nyilvánított művekkel együtt. Tatianosz pont ebben az összevisszaságban igyekezett rendet teremteni apologetikus elhivatottságtól vezérelve. Pogány szerzők keresztények elleni támadásainak egyik visszatérő eleme volt ugyanis, hogy rámutattak az evangéliumok közti ellentmondásokra. Tatianosz elejét akarta venni ezeknek a támadásoknak, és egy egységes és harmonikus mű létrehozásával kívánta bizonyítani a kereszténység igazát.¹³ Azt is meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy nem Tatianosz volt az egyetlen, aki hasonló művel állt elő, tulajdonképpen csak a korszellemet követte. Többek között római tanára, Szent Jusztinus is szerkesztett egy evangéliumharmóniát a szinoptikus evangéliumokból, amely a Diatesszaron mintájául szolgált.¹⁴

Tatianosz műve nagy népszerűségnek örvendett, és gyorsan elterjedt a szír keresztények körében. Az újszövetségi kánon kialakulásával azonban az V. században a szír egyház is a négy evangéliumot tartalmazó változatot fogadta el hivatalosnak, és igyekezett visszaszorítani a korábbi fordítások használatát. Egy korabeli egyházatya, Küroszi Theodorétosz például egyik művében megjegyezte, hogy egyházmegyéjében több mint 200 példányt talált és cserélt le Tetraevangéliumra.¹⁵ Az egységesítés olyan jól sikerült, hogy a Diatesszaronból – a biblikus tudósok nagy bánatára – egyetlen egy példány sem maradt ránk. A veszteség azért hűsbavágó, mert olyan korai kéziratokból, amelyekből Tatianosz dolgozott, alig maradt ránk néhány töredék. A második századból összesen két bibliai szövegrészt tartalmazó görög papiiruszfragmentum ismert (P⁵² és P⁹⁰)¹⁶, tehát a Diatesszaron rendkívüli forrásértékkel bír az evangéliumok eredeti szövegére vonatkozóan. Ezért igyekeznek a filológusok rekonstruálni a Diatesszaron szövegét a megmaradt források alapján. Munkájuk során egy rövid görög töredéken kívül Szent Efrém szír nyelvű Diatesszaron-kommentárjára támaszkodhatnak, valamint további fordításokra, amelyek két fő csoportra oszthatók: keleti (pl.: arab, perzsa, örmény) és nyugati (pl.: latin, ófelnémet, középholland).¹⁷

¹² Bruce Metzger, *The Canon of the New Testament: Its Origin, Development, and Significance*, Clarendon Press, Oxford, 1989; Hermann von Lips, *Der neutestamentliche Kanon. Seine Geschichte und Bedeutung*, Theologischer Verlag, Zürich, 2004.

¹³ Tatianosz lehetséges motivációinak összefoglalását ld. William L. Petersen, *Tatian's Diatessaron*, 72–76.

¹⁴ William L. Petersen, *From Justin to Pepys: The History of the Harmonized Gospel Tradition*, *Studia Patristica* 30 (1997) 71–96.

¹⁵ William L. Petersen, *Tatian's Diatessaron*, 41–42.

¹⁶ Kurt Aland – Barbara Aland, *Der Text des Neuen Testaments. Einführung in die wissenschaftlichen Ausgaben sowie in Theorie und Praxis der modernen Textkritik*, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1989, 67.

¹⁷ A források tételes felsorolását lásd William L. Petersen, *Tatian's Diatessaron*, 445–490. A Diatesszaronnak nincsen magyar fordítása, megjelent viszont angolul az arab szövegből fordítva. Vö.: J. Hamlyn Hill, *The earliest life of Christ ever compiled from the four Gospels: being the Diatessaron of Tatian [circ. A. D. 160]*, T.&T. Clark, Edinburgh, 1894.

A legelterjedtebb szír bibliafordítás: a Pesitta

Nem a Diatesszon volt az egyetlen fordítás, amely az egységesítési törekvéseknek áldozatul esett. A III. századi régi szír Újszövetség-fordításból (*Vetus Syra*) is csak két példány maradt ránk.¹⁸ A hivatalos változat térnyerése jól nyomon követhető a különböző fordítások szöveg-hagyományait vizsgálva. Szír nyelven 4 ószövetségi és 5 újszövetségi fordítás született, és meglehetősen nagy eltérések mutatkoznak a tekintetben, hogy ezek közül melyik szöveg hány példányban maradt ránk.¹⁹

		Keletkezés ideje	Fennmaradt kéziratok száma
Ószövetség	Pesitta (héber szöveg alapján)	I–III. század	350+ ²⁰
	Mabbúgi Philoxénosz-féle fordítás	508	töredékek ²¹
	Szír Hexapla (görög szöveg alapján)	616	40+ ²²
	Edesszai Jakab fordítása	VII. század	5+ ²³
Újszövetség	Tatianosz Diatesszaronja	160–170	–
	Régi szír fordítás (<i>Vetus Syra</i>)	III. század	2 ²⁴
	Pesitta	400 körül	350+ ²⁵
	Mabbúgi Philoxénosz-féle fordítás	508	– ²⁶
	Herakliai Tamás fordítása	616	60+ ²⁷

¹⁸ A legújabb kutatások fényében egyébként a Diatesszon jelentősége csökkent, a többi szír fordításé – köztük a *Vetus Syra*é – pedig nőtt. Vö.: Peter J. Williams, *The Syriac Versions of the New Testament*, In *The Text of the New Testament in Contemporary Research. Essays on the Status Quaestionis*, szerk. Bart D. Ehrman, Michael W. Holmes, Brill, Leiden, 2012, 143–166, különösen 144–145. A Diatesszon-kutatás előtt álló új kihívásokról lásd: Ulrich B. Schmid, *The Diatessaron of Tatian*, In *The Text of the New Testament in Contemporary Research. Essays on the Status Quaestionis*, szerk. Bart D. Ehrman, Michael W. Holmes, Brill, Leiden, 2012, 115–142.

¹⁹ Peter J. Williams, *The Syriac Versions of the Bible*, In *The New Cambridge History of the Bible. Volume I: From the Beginnings to 600*, szerk. James Carleton Paget, Joachim Schaper, Cambridge University Press, Cambridge, 2013, 527–531.

²⁰ Michel van Esbroeck, *Les versions orientales de la Bible: Une orientation bibliographique*, In *The interpretation of the Bible: the International Symposium in Slovenia*, szerk. Jože Krašovec, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1998, 399–509, itt 487.

²¹ Robert Geoffrey Jenkins, *The Old Testament quotations of Philoxenus of Mabbug*, Peeters, Louvain, 1989.

²² Willem Baars, *New Syro-hexaplaric Texts*, Brill, Leiden, 1968, 1–27.

²³ Alison Salvesen, *The Books of Samuel in the Syriac Version of Jacob of Edessa*, Brill, Leiden, 1999, X.

²⁴ Agnes Smith Lewis, *The old Syriac Gospels or Evangelion da-Mepharreshe*, Williams and Norgate, London, 1910.

²⁵ Bruce M. Metzger – Bart D. Ehrman, *The Text of the New Testament. Its Transmission, Corruption and Restoration*, Fourth Edition, Oxford UP, New York – Oxford, 2005, 98.

²⁶ Sebastian Brock szerint elképzelhető, hogy néhány VI. századi kézirat, amely a Pesittából hiányzó bibliai könyvek fordítását tartalmazza, Philoxénosz-féle fordítást őrzött meg, de ez még nem bizonyított. Vö. Brock, *The Bible in the Syriac Tradition*, 43.

²⁷ Metzger, *The Early Versions*, 71.

A pontos összehasonlítás nehézkes, mert a legtöbb kézirat nem a teljes Ó- vagy Újszövetséget tartalmazza, hanem csak egy könyvet vagy könyvcsoportot (pl. evangéliumok, páli levelek, Mózes öt könyve). A Pesitta Ószövetség több mint 350 kéziratából például csak 20 teljes.²⁸ Mindenesetre a fenti táblázatból is egyértelműen kilálglik a Pesitta-kéziratok elsőprő fölénye. De mi is az a Pesitta?

A szó jelentése 'egyszerű', tehát nagyjából ugyanazt fejezi ki, mint a 'vulgata' szó a latin fordítás esetében. A Pesitta nem egy fordító műve, sőt még csak nem is egy korszak terméke. Az elnevezést a IX. században kezdték el használni mind az Ó-, mind az Újszövetség vonatkozó fordítására, hogy megkülönböztessék azokat a többi változattól.

A Pesitta Ószövetség az I–III. századra datálható, és keletkezésének körülményei meglehetősen homályosak. Annyi biztosan állítható, hogy nem egy fordítási program keretében készült, mert több fordító keze nyomát viseli, akik nem is mind kortársak. Mindannyian a héber szöveg alapján dolgoztak, de néhol a Septuaginta nyomai is felsejlenek, máshol a zsidó arámi targumokkal mutat szoros rokonságot az elkészült fordítás.²⁹ Ez utóbbi hatása Mózes öt könyvében, és különösen a Teremtés könyvében olyan erős, hogy az is lehet, hogy ezeket zsidók fordították.³⁰

A Pesitta Újszövetség nem új fordítás, hanem a régi szír változat (*Vetus Syra*) revíziója a görög szöveg alapján. Azzal a céllal jött létre, hogy a szír Újszövetség mértékadó fordítása legyen, és felváltsa a korábbi különböző olvasatokat. Sokáig úgy tartották, hogy a híres edesszai püspök, Rabbula (megh. 435) műve, de filológiai kutatások meggyőzően cáfolták ezt a feltételezést.³¹ Valószínűleg az V. század elején született, és célját beteljesítve nagyon gyorsan kiszorította a Diatesszaront és a régi szír fordítást. A mai, 27 könyvet tartalmazó újszövetségi kánontól eltérően csak 22 könyvből áll: nem része néhány rövidebb levél (2 Péter, 2 János, 3 János, Júdás) és a Jelenések könyve sem. A többi könyv szövegében is mutatkoznak apróbb eltérések: János evangéliumából például hiányzik a házasságtörő asszony története (Jn 7,53–8,11).³² Több mint 350 kézirata ismert, amelyek közül a legkorábbiak majdnem egyidősek a fordítással, vagyis V–VI. századiak.³³ Az egyik legismertebb Pesitta-példány kétségkívül az 586-ra datált ún. Rabbula-kódex. Nevét a készítőjéről, egy Rabbula nevű szerzetesről kapta – aki nem azonos a korábban feltételezett fordítóval –, és a firenzei Laurentiana könyv-

²⁸ van Esbroeck, *Les versions orientales de la Bible*, 484.

²⁹ A targumok a héber Biblia arámi nyelvű – olykor bővebb magyarázatokkal is kiegészített – fordításai.

³⁰ Brock, *The Bible in the Syriac Tradition*, 17–22.

³¹ Vö. Arthur Vööbus, *Studies in the History of the Gospel Text in Syriac*. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 128), Peeters, Louvain, 1951.

³² Ennek a szövegrésznek a hitelessége egyébként sok vitát váltott ki, mivel a legkorábbi görög papiruszok és kéziratok sem tartalmazzák. A biblikusok döntő többsége egyetért abban, hogy nem jánosi eredetű ez a betoldás. Vö. Bruce M. Metzger, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, 2nd edition, United Bible Societies, New York, 1994, 187–189.

³³ Bruce M. Metzger – Bart D. Ehrman, *The Text of the New Testament. Its Transmission, Corruption and Restoration*. Fourth Edition, Oxford UP, New York – Oxford, 2005, 98.

tárban őrzik. Hírét művészettörténeti értékének köszönheti: egy miniatűrökkel gazdagon díszített kötetről van szó, amely a szír ikonográfia mesterműve.³⁴

Az iszlám megjelenésének hatása

Ha megfigyeljük a szír bibliafordítások keletkezési idejét, feltűnhet, hogy mind a kilenc változat a Krisztus utáni első hét évszázad terméke, és az azóta eltelt 1400 év alatt egyetlen új fordítás sem született. Ez az időszak túl hosszú ahhoz, hogy az új fordítások hiányát a hagyománytisztelet számlájára írjuk. Kétségtelen, hogy egy mértékadó verzió kijelölése szükségszerűen visszaveti az újabb fordítások megjelenését, de hogy teljesen ki is oltsa!? Szent Jeromos Vulgátája egy időre visszaszorította a bűvópatakként több helyütt felbukkanó korábbi latin fordítói próbálkozásokat, amelyek gyümölcseit összefoglaló néven *Vetus Latina*-nak hívjuk, de a reformáció időszakában a filológia tudományának fejlődése, valamint a bibliai nyelvek (görög, héber, arámi) ismeretének elterjedése új lendületet adott a latin bibliafordításoknak. Sőt, még a XX. században is, amikor a latin nyelv jelentősége már jócskán visszaszorult, született új latin verzió: a Neo-Vulgata.³⁵ Mi állhat akkor a szír nyelvű fordítói tevékenység teljes eltűnésének hátterében?

A jelenség összetettebb annál, minthogy egyetlen okra vezessük vissza, de nagyban segítheti a megértést, ha tudjuk, hogy a szír fordítás nem tűnt el, csak átalakult. A VII. században bekövetkezett muszlim hódítás eredményeként a térség keresztényei fokozatosan elarabosodtak: előbb a hétköznapi életben vált domináns nyelvvé az arab, aztán a liturgiában is megjelent. Az arab nem tudta teljesen kiszorítani a szírt,³⁶ de a bibliafordításokra nagy hatással volt, ugyanis a szír ajkú keresztények elkezdték arabra fordítani a Bibliát.

A kutatók között nincs konszenzus abban a kérdésben, hogy pontosan mi motiválta az arab fordítások megjelenését: liturgiai szükségszerűség vagy apologetikai cél. Az előbbi álláspontot képviselő az iszlám előtti időszakra teszik az arab nyelvű bibliafordítások megjelenését. Irfan Shahid azt a keresztény gyakorlatot alapul véve, hogy a keresztények más térségekben is azonnal lefordították a Bibliát helyi nyelvekre, amellett érvelt, hogy a IV–V. században már léteztek arab nyelvű bibliafordítások.³⁷ Hikmat Kashouh pedig több mint 210 kézirat szövegét megvizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a legkorábbi, 800 körül másolt, arab nyelvű evangéliumot tartalmazó kézirat tartalma a szöveg nyelvezete és a pa-

³⁴ Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 1.56. A kézirat teljes egészében megtekinthető online: <http://teca.bmlonline.it/ImageViewer/servlet/ImageViewer?idr=TECA0000025956&keywords=Plut.01.56#page/1/mode/1up> – letöltés 2019.02.22.

³⁵ A Vulgata felülvizsgálatának szükségességét X. Piusz pápa vetette fel, aztán erről a II. vatikáni zsinaton határozat is született, és végül II. János Pál pápa idejében jelent meg a teljes kötet 1979-ben.

³⁶ Általánosságban elmondható, hogy a Rómával uniált egyházak liturgiájában nagyobb szerepet kap az arab nyelv – a maronita egyházban például csak az átváltoztatás szavai hangzanak el szíriul –, a keleti ortodox egyházakban (Szír Ortodox Egyház és Asszír Keleti Egyház) viszont jobban megőrződött a szír nyelv.

³⁷ Shahid érvelésében azokra a korai forrásokban talált passzusokra hivatkozik, amelyekben megjelennek arab nyelvű liturgiai kifejezések, vagy ahol arab nyelvű környezetben történik utalás az evangéliumokra vagy azok tanítására. Lásd például: Irfan Shahid, *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century*, Dumbarton Oaks, Washington DC, 1984, 440; Irfan Shahid, *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century*, Dumbarton Oaks, Washington DC, 1989, 427.

leográfiai indokok alapján a VII. század közepén keletkezhetett.³⁸ Ezzel szemben Sidney Griffith azon a véleményen van, hogy az arab fordításokat az iszlám megjelenése és a muszlimokkal folytatott hitviták beindulása ösztönözte. Szerinte a legkorábbi arab bibliafordítások a Szentföld kolostoraihoz köthetők, és a VII–VIII. századra datálhatók.³⁹ Az biztos, hogy a legkorábbi ránk maradt kéziratok ebből az időszakból származnak, az arab bibliafordítások virágkora pedig a IX. század.

A szír ajkú keresztények kivették a részüket a fordításból. Az egyik első történelmi személyiség, akit név szerint említenek a források, mint az ószövetségi könyvek fordítóját: Ḥunayn ibn Ishāq (808–873).⁴⁰ Ḥunayn amellett, hogy al-Mutawakkil kalifa (847–861) házi-orvosa volt, görög orvosi és filozófiai munkák arabra fordításával szerzett elévülhetetlen érdemeket. Az abbászida kor fordítói mozgalmának egyik vezéralakja,⁴¹ aki – ha csak tehette – igyekezett több kéziratot összevetni munkája során. Fordításában a szöveg értelmének visszaadására (*sensus de sensu*) törekedett a korábban elterjedt szó szerinti (*verbum e verbo*) módszer helyett. Ószövetség-fordítása nem maradt fenn, ezért elképzelhető, hogy tévesen kapcsolták a nevéhez.⁴² Richard Steiner egy kéziratban az ő munkáját vélte felfedezni, de feltevezését nem fogadta el egyöntetűen a tudomány.⁴³ Ha Ḥunayn ibn Ishāq nem is, számos más kollégája biztosan fordított bibliai könyveket arabra. Az asszír keleti egyházhoz tartozó Peṭion ibn Ayyūb al-Sahhār al-Taṛḡumānnak (IX. század) Jób, Jeremiás, Izajás, Ezekiel és Sírák fia könyvének arab fordítását köszönhetjük, a szír ortodox al-Ḥarīṭ ibn Sinān ibn Sunbat al-Ḥarrānī (956 előtt) Mózes öt könyvét, a Példabeszédek könyvét, a Prédikátor könyvét, a Bölcsesség könyvét, az Énekek énekét és Sírák fia könyvét fordította arabra, Abū al-Faraḡ ‘Abd Allāh ibn al-Ṭayyib (megh. 1044) pedig Tatianosz Diatesszaronját ültette át arab nyelvre, hogy csak néhányat említsünk azok közül, akiknek a nevét is megőrizték a források a nagyszámú ismeretlen fordító mellett.⁴⁴

Az arab bibliakutatás gyerekcipőben jár a szír és a héber bibliakutatóhoz képest – nem is beszélve arról az aprólékos munkáról, amelyet a görög filológia végzett az Újszövetség

³⁸ Hikmat Kashouh, *The Arabic Versions of the Gospels: The Manuscripts and Their Families*, De Gruyter, Berlin – New York, 2012, 142–171.

³⁹ Sidney H. Griffith, *The Gospel in Arabic: An Inquiry into its Appearance in the First Abbasid Century*, *Oriens Christianus*, Vol. 69, 1985, 126–167. Sidney H. Griffith, *The Bible in Arabic. The Scriptures of the "People of the Book" in the Language of Islam*, Princeton University Press, Princeton – Oxford, 2013, 97–126.

⁴⁰ Aaron M. Butts, *Ḥunayn b. Ishāq* In *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage: Electronic Edition*, szerk. Sebastian P. Brock, Aaron M. Butts, George A. Kiraz and Lucas Van Rompay, Gorgias Press, 2011; online ed. Beth Mardutho, 2018, <https://gedsh.bethmardutho.org/Hunayn-b-Ishaq> – letöltés: 2019.02.26.

⁴¹ Erről részletesen lásd: Myriam Salama-Carr, *La traduction à l'époque abbasside. L'école de Ḥunayn Ibn Ishāq et son importance pour la traduction*, Didier Érudition, Paris, 1990. Dimitri Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture: the Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbasid Society (2nd–4th/5th–10th c.)*, Routledge, London, 1998.

⁴² Meggyőzően érvel emellett Ronny Vollandt, *Arabic Versions of the Pentateuch: A Comparative Study of Jewish, Christian, and Muslim Sources*, Brill, Leiden – Boston, 2015, 47–48.

⁴³ Richard C. Steiner, *A Biblical Translation in the Making: The Evolution and Impact of Saadia Gaon's Tafsīr*, Harvard University Center for Jewish Studies/Harvard University Press, Cambridge, MA, 2010, 52–68.

⁴⁴ Griffith, *The Bible in Arabic*, 127–154; Vollandt, *Arabic Versions of the Pentateuch*, 60–67.

szövegének rekonstruálásában –, ezért nehéz számszerűsíteni a szír keresztények hozzájárulását ehhez a hatalmas korpuszhoz.⁴⁵ Egy ebből a szempontból érdekes elemzést viszont érdemes megemlíteni. Úttörő tanulmányában Hikmat Kashouh az arab nyelvű evangéliumok szövegét vizsgálva 24 féle szövegvariánst különböztetett meg. Ezek többsége több forrásra megy vissza, vagy olyan többszörösen másolt, kevert szövegváltozat, amelyek esetében a vizsgált szövegrészek alapján nem egyértelmű, hogy milyen nyelvből fordították. Azon 11 verzió közül, ahol egyértelműen megállapítható a forrásnyelv: 1 latin, 3 görög és 7 szír.⁴⁶

A muszlim környezet nemcsak a fordítások nyelvét változtatta meg, hanem nyomot hagyott a fordítások szövegén is. Mivel a vallásos közbeszédet az iszlám határozta meg, ezért a koráni szókincs beivódott a keresztény bibliafordításokba is. Peṭion ibn Ayyūb al-Sahhār Jeremiás könyvének fordításában számtalan alkalommal felbukkan a muszlim szóhasználat: a *sunna* szót használja példának okáért a törvényre *qānūn* helyett, ami szokásjogot, muszlim hagyományt jelent.⁴⁷ Több változatban megfigyelhető a koráni alak használata tulajdonnevek esetében a keresztény forma helyett (pl.: Jézus *Yasūʿ* helyett *ʿĪsā*, Keresztelő Szent János *Yūḥannā* helyett *Yahyā*). A nisibisi metropolita, 'Abdīšō' bar Brikā (megh. 1318) evangéliumos könyve egy muszlim üdvözlő formulával, a *basmalával* kezdődik, ami megismétlődik az evangéliumi perikópák kezdetén is.⁴⁸ Az arab bibliafordítások apologetikus indíttatása azonban jócskán túlmutat a szóhasználat kérdésén.

A hitviták egyik visszatérő érve volt az iszlám igazságára a Korán utánozhatatlansága (*i'ǧāz al-Qurān*). A hagyomány szerint amikor az arabok meghallották Mohamedtől a Korán első szúráit, nem tudták hová tenni a hallottakat, annyira lenyűgözte őket a kinyilatkoztatás gyönyörűsége mind tartalmában, mind formájában. A Korán csodás páratlanságának eszméje dogmává fejlődött, amely bizonyítani hivatott a könyv isteni eredetét és Mohamed próféta-ságának hitelességét. A keresztények egy idő után megelégtettek a Korán felülmúlhatatlanságáról szóló tanítást, és a Korán speciális rímes prózában (*saǧʿ*) írt stílusát utánzó verses (*manẓūm*) bibliai fordításokat készítettek annak igazolására, hogy az ő szent irataik sem maradnak el a muszlimok szent könyvétől. Hat ilyen mű is ismert – nagy valószínűséggel mind a hat szír szerző munkája –, de csak négy maradt ránk.⁴⁹ Az egyik egy IX–X. századi munka egy ismeretlen szír szerző tollából, aki a négy evangéliumot ültette át verses formába. Szintén

⁴⁵ Az arab bibliafordítások és a szír keresztények kapcsolatának számos aspektusát veti fel tanulmányában Sidney H. Griffith, *Les premières versions arabes de la Bible et leurs liens avec le syriaque*, In *L'ancien Testament en syriaque*, szerk. Françoise Briquel-Chatonnet, Philippe Le Moigne, Geuthner, Paris, 2008, 221–246.

⁴⁶ Ha a kéziratok darabszámát vesszük figyelembe, akkor görög eredetire vezethető vissza 21 kézirat (a vizsgált példányok 10%-a), szír *Vorlage* figyelhető meg 68 kézirat esetében (32,4%), és egy változat készült latin forrásból (0,48%). Vö. Kashouh, *The Arabic Versions*, 79–80.

⁴⁷ További példákat is megemlít cikkében Richard M. Frank, *The Jeremias of Pethion ibn Ayyūb al-Sahhār*, *Catholic Biblical Quarterly*, Vol. 21, 1959, 136–170.

⁴⁸ Vö. *Anāǧīl 'Abdīšō' al-Šūbāwī (d. 1318) al-musaǧǧa'a*, szerk. Sami Khoury, Samir Khalil Samir, 2 vols, CEDRAC, Beirut, 2007, Vol 1, 85 és 113. A *basmala* (*bi-smi llāhi r-raḥmāni r-raḥīm*) egy rövid muszlim imádság, ezzel kezdődik minden fejezet (*sūra*) a Koránban. Jelentése: az irgalmas és könyörületes Isten nevében.

⁴⁹ Georg Graf, *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*, 5 Vols, Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, 1944–1953, Vol 1., 163–166. Samir Khalil Samir, *Les prologues de l'évangélaire rimé de 'Abdīšū' de Nisibe*, *Proche-orient chrétien*, Vol. 31, 1981, 43–70.

a négy evangéliumot verselte meg a XVII. századi maronita, Ya'qūb al-Dibsi. Az Asszír Keleti Egyház két püspöke pedig, a XIII. századi Išo 'yahb ibn Malkūn és a már említett 'Abdišo' bar Brika egyházuk evangéliumos könyvét szedte rímbe. Ez utóbbi a leghíresebb. 'Abdišo' egy hatalmas műveltségű szerző, aki számtalan teológiai, filozófiai, egyházi és természettudományos művet írt szír és arab nyelven. Keresztény kultúrája mellett járatos volt az muszlim kultúrában is: verses evangéliumi fordításában gyakran utal a Koránra és az iszlám második legfontosabb szövegtörzskére, a ḥadīthokra is.⁵⁰

Szír Biblia és a nyomtatás

A szír Biblia történetének kiemelkedően fontos állomása az 1555-ös első kiadása, az *editio princeps*. A nyomtatáshoz szükséges technika villámgyorsan terjedt Európában, a XV–XVI. században gombamódra szaporodtak a nyomdászmuhelyek, és e forradalmi újítás hamar elérhetővé vált a legtöbb bibliai és közel-keleti nyelven. A görög és a héber nyomtatás egy-két évtizeddel a latin után elkezdődött.⁵¹ 1512 és 1514 között három egymást követő évben láttott napvilágot az első örmény⁵², etióp⁵³ és arab könyv.⁵⁴ Mindössze száz esztendővel Gutenberg Vulgata-kiadásának megjelenése után pedig a szír Újszövetség, a Pesitta is sajtó alá került. Egy-egy új nyelv nyomdai bevezetéséhez a technikai adottságokon túl szükség volt egy humanista tudós és egy anyanyelvi beszélő együttműködésére is, akik a betűk prototípusának előállításában segítettek, és a szöveg szedését végezték. A szír esetében ezek Johann Albrecht Widmanstetter (1506–1557) és Mardini Mózes (megh. 1592) voltak.

Mardini Mózes egy szír ortodox szerzetes volt, aki diplomáciai szolgálatot teljesítve érkezett Rómába 1549-ben.⁵⁵ Abban az etióp kolostorban, a Santo Stefano degli Abissiniben szállt

⁵⁰ Sami Khoury, *L'évangélique rimé de 'Abdišū' de Nisibe et son importance culturelle et Culturelle*, Parole de l'Orient, Vol. 22, 1997, 381–390, különösen 387–389.

⁵¹ A görög nyomtatásról lásd: Nicolas Barker, *Aldus Manutius and the Development of Greek Script & Type in the Fifteenth Century*, Fordham University Press, New York, 1992. Szentírási könyvek görög kiadásáról lásd: Kurt Aland – Barbara Aland, *Der Text des Neuen Testaments*, 13–16. A héber nyomtatás kezdeteinek összefoglalását lásd Raphael Posner és Israel Ta-Shema (szerk.), *The Hebrew Book: An Historical Survey*, Keter, Jerusalem, 1975. A héber könyvnyomtatás rendkívül gyorsan fellendült: a XVI. században csaknem félezer hagyta el a nyomdát. Erről lásd: Marvin J. Heller, *The Sixteenth Century Hebrew Book: An Abridged Thesaurus*, 2 Vols, (Brill's Series in Jewish Studies 33), Brill, Leiden and Boston, 2004.

⁵² Sylvie L. Merian, *Armenian Printed Books*, In: Armenia: Art, Religion, and Trade in the Middle Ages. szerk. Helen C. Evans, Metropolitan Museum of Art, New York, 2018, 294–299.

⁵³ Renato Lefevre, *Giovanni Potken e la sua edizione romana del Salterio in etiopico (1513)*, La Bibliofilia, Vol. 68, 1966, 289–308.

⁵⁴ Philip K. Hitti, *The First Book Printed in Arabic*, The Princeton University Library Chronicle, Vol. 4, 1942, 5–9. Miroslav Krek, *The Enigma of the First Arabic Book Printed from Movable Type*, Journal of Near Eastern Studies, Vol. 38, 1979, 203–212.

⁵⁵ Ez Mózes első római útjának a hivatalos narratívája, a legújabbban előkerült dokumentumok alapján azonban ez kétségbe vonható. Egy későbbi pátriárkája Mózeszt a saját egyházából kiátkozott rágalmazónak hívja. Vö. Pier Giorgio Borbone, *From Tur 'Abdin to Rome: The Syro-Orthodox Presence in Sixteenth-Century Rome*, In Syriac in Its Multi-Cultural Context: First International Syriac Studies Symposium, Mardin Artuklu University, Institute of Living Languages, 20–22 April 2012, Mardin, szerk. Herman Teule et alii, Peeters, Leuven, 2017, 277–288. Egy másik forrás pedig csaló gazembernek (*mariolo et gabba mondo*) nevezi, és azt állítja róla, hogy a saját pátriárkájának a kézírását

meg, ahol az etióp Újszövetség nyomtatása folyt, illetve épp csak befejeződött. A sokszorosítás új formája teljesen lenyűgözte, mivel maga is írnok volt, és saját tapasztalatból tudta, milyen fáradságos munka egy kézirat másolása. Következő alkalommal már szír kéziratokkal megpakolva tért vissza az Örök Városba, remélve, hogy azokat is sikerül kinyomtatni. Ugyan Cervini bíboros, a későbbi II. Marcell pápa (1555) támogatta a szír nyomda létrehozását, a terv mégis meghiúsult, ezért Mózes Augsburg felé vette az irányt, hogy a vagyonos német bankár és mecénás, Johann Jakob Fugger támogatását kérje.⁵⁶ Útközben egy szerencsés véletlen folytán találkozott Johann Albrecht Widmanstetterrel, akinek megtetszett Mózes ötlete, ezért magával vitte őt Bécsbe. Azt, hogy mennyire szerencsés volt ez a találkozás, jól mutatja, hogy Widmanstetter egyike volt annak a mindössze három európai tudósnak, akik a szír nyelvet valamelyest ismerték a korban.⁵⁷ Ráadásul Alsó-Ausztria kancellárjaként és Ferdinánd király tanácsosaként a nyomda felállításához szükséges anyagi erőforrásokat is elő tudta teremteni. Közös munkájuk eredményeként és Ferdinánd király támogatásával 1555-ben Bécsben megszületett a Pesitta első kiadása.⁵⁸ A kötetből 1000 darab készült, amelyből a király megtartott 500 darabot, munkája elismeréséül 200 példányt Mózesnek adományozott, 300-at pedig elküldött vele a szír ortodox és a maronita pátriárkáknak.⁵⁹

meghamisítva becsapta a római hierarchiát. Vö. Giacomo Cardinali, *Ritratto di Marcello Cervini en orientaliste (con precisazioni alle vicende di Petrus Damascenus, Mosè di Màrdin ed Heliodorus Niger)*, Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, Vol. 80, No. 1, 2018, 77–98 és Vol. 80, No. 2, 2018, 325–343. E két forrás alapos értékelésével még adós a kutatás, de elképzelhető, hogy kiderül, hogy a szír Újszövetség kiadását egy vagabond szerencselovagnak köszönhetjük.

⁵⁶ Andreas Müller, *Epistolae duae Syriacae amoebaeae. Una Mosis Mardeni, Sacerdotis Syri, altera Andrae Masii, Jcti et Consil. Olim Cliviaci cum versione et notis*, In Andreas Müller, *Symbolae syriacae*, Berolini, 1673, 1–36, itt 10. Az út egy részét Mózes Reginald Pole angol bíboroshoz csatlakozva tette meg. A bíboros mintegy 100 fős kíséretében ott volt a fiatal Dudith András, későbbi pécsi püspök, a reneszánsz magyar irodalom jeles alkotója is. Teológiai érdeklődésén túl talán a Mózzel való közös útjának is köszönhető, hogy Dudith megjelenése után néhány évvel megszerezte Mózes szír tanítványának, Andreas Masiusnak a könyvét, amely a szír Mózes Bar Kepha Paradicsom-kommentár című művének latin fordítása mellett Mardini Mózes hitvallását is tartalmazza. Vö. Jankovics József – Monok István, *Dudith András könyvtára; Részleges rekonstrukció*, Scriptum Kft., Szeged, 1993, 30.

⁵⁷ Életről lásd: Max Müller, *Johann Albrecht von Widmanstetter 1506–1557. Sein Leben und Wirken*, Verlag der Handels Druckerei, Bamberg, 1907. Widmanstetter nyelvek iránti érdeklődésének egyébként magyar kultúrtörténeti vonatkozása is van. Az ő könyvespolcáról került a Bayerische Staatsbibliothek gyűjteményébe egyik fontos magyar nyelvemlékünk, az ún. Münchener kódex, amely a legkorábbi magyar bibliafordításnak, a XV. században keletkezett huszita Bibliának a szövegéből tartalmaz részleteket. Erről lásd: Lioba Tafferner, *Der „Münchener Kodex“. Sein Weg nach München und seine Entdeckung in der Kgl. Hof- und Staatsbibliothek*, Ungarn Jahrbuch – Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie, Vol. 28, 2005–2007, 199–228, itt 202–206.

⁵⁸ A kiadásról részletesen lásd: Robert John Wilkinson, *Orientalism, Aramaic and Kabbalah in the Catholic Reformation. The First Printing of the Syriac New Testament*, Brill, Leiden – Boston, 2007.

⁵⁹ Andras Müller, *Dissertationes duae de rebus itidem Syriacis, et e reliquis Mardeni Epistolis maxime. De Mose Mardeno, una; De Syriacis librorum sacrorum Versionibus... altera*, In Andreas Müller, *Symbolae syriacae*, Berolini, 1673, 1–46, itt 30. Néhány példányt különböző európai könyvtárak őriznek. A Bayerische Staatsbibliothekben megtalálható Widmanstetter saját példánya. A kötet teljes egészében megtekinthető online: <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0007/bsb00070810/images/> – letöltés: 2019.02.27.

A Pesitta történetének egy másik fontos kultúrtörténeti állomása az 1610-es libanoni zsoldárkiadás, amely az első szír betűkkel nyomtatott ószövetségi könyv.⁶⁰ Kétnyelvű kiadásról van szó, amely a Zsoldárok könyvének szír és arab fordítását is tartalmazza.⁶¹ A kiadást Sarkis Rizzi maronita püspök kezdeményezte, aki a római maronita kollégiumban tanulva ismerkedett meg a Közel-Keleten még ismeretlen nyomdatechnikával. Az ő közreműködésével került nyomdagép a qozhayai Szent Antal-kolostorba, amelynek későbbi sorsáról semmit nem tudni. Tipográfiai vizsgálatok alapján mindenesetre úgy tűnik, hogy ez az egyetlen könyv, amely ebből a nyomdából származik.⁶² A vállalkozás kiemelkedő jelentőségű abból a szempontból is, hogy messze a legkorábbi arab nyelvű nyomda volt a térségben. Az Oszmán Birodalom első arab-török nyelvű nyomdája több mind száz évvel később, 1728-ben jött létre Isztambulban a kolozsvári születésű, muszlim hitre áttért Ibrahim Mütefferika (1674–1745) vezetésével.⁶³

Az első kiadások óta több tucat újabb kiadás született, és napjainkban is egyre alaposabb szövegkiadások látnak napvilágot.⁶⁴ Az 1959-ben alapított, leideni Peshitta Intézetben a Pesitta-Ószövetség kritikai kiadásán dolgoznak, és a 17 tervezett kötetből 13 már megjelent, a münsteri Institut für Neutestamentliche Textforschung gondozásában pedig a szír Újszövetség kritikai kiadása kezdődött el.

⁶⁰ Szír ószövetségi könyveknek léteznek korábbi kiadásai is, de azokat héber karakterekkel nyomtatták.

⁶¹ Az arab szöveget is szír betűkkel szedték. Ezt az írástípust garsúninak hívják.

⁶² A kiadás történetének összefoglalásához lásd: Joseph M. Moukarzel, *Le psautier syriaque-garchouni édité à Qozhaya en 1610. Enjeux historiques et présentation du livre*, Mélanges de l'Université Saint-Joseph, Vol. 63, 2010–2011, 511–566.

⁶³ Mütefferika életéről, a nyomda egyéb magyar nyelvű vonatkozásairól és a kiadott könyvekről lásd az MTAK Keleti Gyűjteményének online összeállítását: <http://mutefferika.mtak.hu/index.html> – letöltés: 2019.02.27.

⁶⁴ A szír nyomdászati történetéről lásd: James F. Coakley, *The Typography of Syriac: A Historical Catalogue of Printing Types, 1537-1958*, Oak Knoll Press – The British Library, New Castle, Delaware – London, 2006.